

Teulings II, Hessen en Baden-Württemberg

Het toekomstige Nederlandse economie-onderwijs in de tweede fase vergeleken met de Duitse situatie

**Verdiepingsonderzoek
Instituut voor de Lerarenopleiding van de Universiteit van Amsterdam**

drs E.C. Bakker

Amsterdam, juni 2006

Begeleider: drs W. van Kleef

Collegenummer: 9045678

Inhoudsopgave

Inleiding	3
I Teulings: het ontwerp voor een nieuw curriculum economie	6
De commissie Teulings	6
Teulings II Hoofddoel van het vak economie	6
Teulings II Algemene invulling Curriculum	7
Teulings II curriculum nader gespecificeerd	8
II Het nieuwe curriculum economie in Duitsland	10
De Duitse situatie	10
Het vernietigende PISA-onderzoek	10
Economie als eindexamenvak in Duitsland	10
Hessen en Baden Württemberg	11
Hessen Onderwijshervorming Algemeen	11
Baden Württemberg Onderwijshervorming Algemeen	12
Hessen Algemeen De hoofddoelstellingen van het vak economie	12
Hessen Algemeen Curriculum Economie Gymnasium	12
Baden Württemberg Algemeen De hoofddoelstellingen van het vak economie	13
Baden Württemberg Algemeen Curriculum Economie Gymnasium	13
III Globalisering: Hessen, Baden-Württemberg en Teulings II	16
Hessen Globalisering in het curriculum economie	17
Baden Württemberg Globalisering in het curriculum economie	18
Teulings II Globalisering in het curriculum economie	19

IV Overeenkomsten en verschillen	20
Overeenkomsten	20
Verschillen algemeen	20
Verschillen inhoudelijk aan de hand van globalisering	21
V Samenvatting	23
VI Conclusies en aanbevelingen	25
Literatuur	27

Inleiding

Oorspronkelijke vraagstelling

De oorspronkelijke onderzoeksvraag was wat het tweede fase advies van de commissie Teulings II betekent voor de toekomst van het economie-onderwijs en hoe een school zich erop kan voorbereiden.

Oriëntatie

De eerste oriëntatie leverde een nogal vaag beeld. De commissie Teulings was reeds eind 2001 ingesteld en kwam eind 2003 met een eerste rapportage. Daarop kwam zoveel kritiek, dat een tweede onderzoeksrondte werd ingesteld. Teulings II verscheen in het najaar van 2005. Het streven was om in 2008 met het nieuwe programma te beginnen, maar de vereniging van economie leraren plei inmiddels voor invoering in 2009.

Inhoud Teulings

Het neemt allemaal een behoorlijke tijd in beslag. Nog fascinerender wordt het als men naar de inhoud van Teulings II kijkt. Het inhoudelijke uitgangspunt bij Teulings I leek op zich duidelijk: het economie-onderwijs moet meer aansluiten bij de belevingswereld van leerlingen en bij de dagelijkse praktijk überhaupt. Daarnaast is een meer organisatorisch uitgangspunt dat scholen meer ruimte krijgen om zelf te kiezen hoe men de leerlingen de verschillende economische thema's bijbrengt. Teulings II handhaaft dit laatste uitgangspunt min of meer, maar het inhoudelijke uitgangspunt is verschoven naar het streven dat economie algemeen vormend moet zijn én dat in het economieprogramma de nieuwste wetenschappelijke ontwikkelingen vervat dienen te zijn.

Een belangrijk onderdeel van de kritiek op Teulings I was dat de macro-economie een ondergeschoven kindje dreigde te worden. Teulings II is in dit opzicht bijgesteld. Een ander punt van kritiek was dat de HAVO-benadering teveel als theezakjesmodel (een wat slapper aftreksel van VWO) werd gepresenteerd. Teulings II biedt hierin verbetering, maar in het onderzoek beperk ik mij tot de VWO-eisen.

Het voorgestelde programma bestaat uit acht economische concepten, zoals markt en schaarste, met redelijk nauwkeurig omschreven begrippen die de leerlingen moeten kennen. Het is dan de bedoeling dat men leert de begrippen op een aantal verschillende thema's toe te passen, variërend van algemene domeinen zoals overheid of arbeidsmarkt, tot specifieke domeinen als zorg of vervoer en milieu.

Bijstelling onderzoeksvraag

Het resultaat van 4 jaar Teulings is soms verwarrend. Het is vrijwel ondoenlijk om op basis van Teulings II concrete uitspraken te doen omtrent de inhoud van het economie-onderwijs over een paar jaar. Teulings II kent geen uitgewerkt leerplan voor de verschillende jaren.

Ik bedacht dat een vergelijking met het economie-programma in Duitsland de mogelijkheid zou bieden om langs een andere weg een voorstelling te krijgen van het advies van Teulings II.

Onderzoeksopzet

Het economie-onderwijs op VWO niveau in Duitsland wordt tegen het licht gehouden. Een algemene vergelijking met de aankomende Nederlandse situatie wordt gegeven. Vervolgens wordt op basis van het onderwerp globalisering specifiek inhoudelijk gekeken naar het Duitse en toekomstige Nederlandse programma.

Onderzoeksresultaat

Gekeken wordt of de algemene vergelijking en de specifieke vergelijking relevante aanbevelingen kunnen opleveren voor het naar de praktijk omzetten van Teulings.

I Teulings: het ontwerp voor een nieuw curriculum economie voor de bovenbouw VWO

De commissie Teulings

Het huidige programma voor het economieonderwijs in de tweede fase van havo en vwo is in hoofdlijnen opgesteld ten tijde van de invoering van de Mammoetwet in 1968. Her en der zijn er sinds die tijd onderwerpen toegevoegd en afgevoerd. In de kern bleef het programma echter hetzelfde. Het was duidelijk dat het na een dergelijke lange periode nodig was om het programma eens fundamenteel onder de loep te nemen.

Met dit oogmerk stelde de toenmalige staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, Adelmund, een commissie onder leiding van professor Teulings in om hierover te adviseren.

De commissie Teulings ging van start in september 2001. Een jaar later werd het rapport 'Economie moet je doen', beter bekend als Teulings I, gepresenteerd.

Vervolgens brak er discussie los in de polder, met als resultaat dat in april 2004 een hernieuwde commissie Teulings aan de slag ging. In september 2005 werd het rapport 'the Wealth of education' gepresenteerd, beter bekend als Teulings II.¹

Het advies van de commissie is om in 2007 tot invoering over te gaan. Maar al denkt de VECON, de vereniging van leraren economie, dat dit beter een jaar later kan, er lijkt een redelijke mate van consensus omtrent de inhoud van Teulings II te zijn.

Hoe gaat het curriculum economie voor het VWO er nu uitzien?

Teulings II Hoofddoel van het vak economie

Het vak dient in de eerste plaats om mensen een beter begrip bij te brengen van de maatschappij waarin zij leven en waarin economische mechanismen een belangrijke rol spelen. Dit is nodig om als burger 'op niveau' te kunnen functioneren.²

Economie heeft relevantie voor terreinen die daar vroeger niet toe gerekend zouden worden. Gestreefd wordt naar het ontwikkelen van een 'economische kijk': leerlingen moeten leren hoe ze economische concepten in steeds nieuwe situaties kunnen toepassen.³

Gevolg dient te zijn dat leerlingen vanuit het aangeleverde economische raamwerk later verantwoord beslissingen kunnen nemen. Het vak levert zo een basis voor economische geletterdheid en burgerschapsvorming.

Het vak moet derhalve:

- algemeen vormend zijn;
- in de lijn liggen van het vervolgonderwijs (HBO en WO) en de daartoe benodigde basisvaardigheden helpen ontwikkelen;
- een duidelijke opbouw kennen vanaf de onderbouw;
- enthousiasme en interesse voor het vak kweken

---

¹ The Wealth of Education is down te loaden via <http://www.tweedefase-loket.nl/downloaden/index.php>
In de voetnootverwijzingen als T plus bladzijde nummer vermeld.

² T-19

³ T-12

Teulings II Algemene invulling Curriculum

Per augustus 2007 verdwijnen de deelvakken in de bovenbouw. Economie blijft gezichtsbepalend in het profiel Economie & Maatschappij, voor leerlingen met het profiel Cultuur & Maatschappij wordt het een keuzevak. De andere leerlingen kunnen het vak in het vrije deel als examenvak kiezen. Overigens zijn de zogenaamde studielasturen van het vak met 40 uur teruggebracht.

Voorts geldt van dan af de vuistregel dat 60% van de stof in het centraal examen getoetst dient te worden en 40% in het schoolexamen.⁴

Onduidelijk voor het vak is de verandering van de onderbouw per augustus 2006. Het staat scholen van dan of min of meer vrij om op basis van 58 zogenaamde kerndoelen de onderbouw vorm te geven. Vijf daarvan zijn economisch en in principe wordt het mogelijk dat deze ook via andere vakken vormgegeven kunnen worden.

Teulings acht dit laatste niet wenselijk, en ziet zich geconfronteerd met een onmogelijkheid om een algemeen curriculum al vanaf de onderbouw te construeren. Desalniettemin benadrukt de commissie dat juist in de fase van de eerste kennismaking met het vak het ontwikkelen van basisvaardigheden centraal moet staan. (T-25)⁵

De kern van Teulings II is het introduceren van acht economische concepten op basis waarvan het nieuwe economie-onderwijs gestalte moet krijgen. Bij ieder concept zijn een aantal begrippen aangegeven die daarin aan de orde moeten komen. In beginsel staat de context waarbinnen de concepten worden aangeboden grotendeels vrij. Een aantal zijn echter verplicht. Dit hangt nauw samen met de afweging om de keuze voor de didactiek bij de leraren zelf neer te leggen. Teulings geeft daartoe bij ieder concept een aantal keuzeonderwerpen.

Daarnaast specificeert Teulings II een vijftal basisvaardigheden die bij het onderricht van de concepten aan de orde dienen te komen.

Zeven van de concepten, inclusief de verplichte contexten, zullen getoetst worden in het centraal examen. De school zelf staat het vrij om deze concepten ook in het schoolexamen te toetsen. De school is verplicht om het in het centraal examen ontbrekende concept 'schaarste' op het schoolexamen te toetsen.

Van de school wordt echter verwacht dat experimenten en daarmee samenhangende praktische opdrachten een grote plaats innemen in het schoolexamen; maar liefst een derde. Ook de in samenhang met de acht concepten te behandelen keuze-onderwerpen dienen een derde in beslag te nemen.

Er is in de curriculum opzet echter geen volgorde aangegeven wat nu in VWO 4, 5 of 6 aan de orde moet komen.

---

⁴ Of dat dan ook een verandering met zich meebrengt voor een andere normering staat er niet bij.

⁵ Toch is het feit dat er in Teulings II geen uitspraken worden gedaan over de minimale basiskennis opmerkelijk; alle VWO-leerlingen maken tegenwoordig in de derde klas kennis met economie. Dat de onderbouw een wijziging gaat doormaken doet hier op zich niets aan af.

Teulings II Het curriculum nader gespecificeerd

De acht concepten worden uitgebreid beschreven en middels een overzichtelijke tabel met begrippen telkens gespecificeerd. Deze begrippen dienen verplicht aan de orde te komen in de les.⁶ Hier een korte impressie met enkele kernbegrippen en telkens voorbeelden van verplichte contexten en keuze-onderwerpen⁷

schaarste behoeften, middelen

verplichte context: geen *keuze onderwerpen:* geen

ruil comparatieve voordelen, arbeidsdeling, geld

vb verplichte context: functieverdeling binnen bedrijf en gezin, hypotheek
vb keuze onderwerpen: fixatie-effecten (niet rationaliteit)

markt marktvormen, evenwicht, prijsvorming

vb verplichte contexten: arbeidsmarkt, handelsliberalisatie
vb keuze onderwerpen: wereldgrondstoffenmarkten, pro-contra globalisering

ruilen over de tijd rente, sparen, investeren, balansen

vb verplichte context: pensioen
vb keuze onderwerpen: schuldenproblematiek ontwikkelingslanden

samenwerken en onderhandelen centralisatie, conflicterende belangen

verplichte context: prijzenoorlog, maatschappelijk verantwoord ondernemen
vb keuze onderwerpen: evolutionaire speltheorie, handel in emissierechten

risico en informatie onzekerheid, transactiepartners, beleggen

verplichte context: sociale zekerheid, privatisering
vb keuze onderwerpen: corporate governance, gezondheidszorg

welvaart en groei oorzaken economische groei, inkomensverdeling

*verplichte context:*geen
vb keuze onderwerpen: ontwikkeling China en India

goede tijden, slechte tijden conjunctuurbeleid

verplichte context: ECB en stabiliteitspact
vb keuze onderwerpen: jaren '30, Keynes, Kondratieff

---

⁶ Waarbij nog het vereiste beheersingsniveau wordt aangegeven: analytisch, grafisch, rekenkundig. Alledrie is het hoogste beheersingsniveau.

⁷ T hfst 2, voor een snelle blik: concept 1, blz 46, 2; blz 59, 3; blz 77, 4; blz 89, 5; blz 101, 6; blz 114, 7; blz 130, 8; blz 147

Het is een originele vondst, op basis waarvan het veld stapsgewijs kan nagaan of het leerplan van de school hierop toegesneden is. De verwachting van Teulings is dat langs deze weg ook de samenwerking van scholen met uitgeverijen gestalte kan krijgen.⁸

Teulings II adviseert dat bij het toepassen van de acht concepten in de lespraktijk de volgende vaardigheden voldoende worden getraind.

1. informatievaardigheden (waaronder ICT)
2. rekenvaardigheden
3. standpuntbepaling
4. strategisch inzicht
5. experimenteren (en doen van onderzoek)

De eerste drie zijn min of meer te verwachten. Met strategisch inzicht uit men echter de wens dat de economische speltheorie omgezet wordt naar de lespraktijk in de vorm van voor de leerling herkenbare simulaties, zodat zij erachter kunnen komen wanneer samenwerking loont, en wanneer niet.

Met experimenteren zet Teulings een gewaagde stap, namelijk dat leerlingen kennismaken met het doen van wetenschappelijk onderzoek. Teulings onderkent dat hier sprake is van een geheel nieuwe manier van lesgeven.

En zie hier wat wellicht het meeste karakteristieke kenmerk is van Teulings II: het streven om de allernieuwste wetenschappelijke inzichten in het economie-onderwijs te integreren. Daartoe zijn zelfs gemarkeerde keuze-onderwerpen in de conceptlijsten te vinden. Deze dienen uitgewerkt te worden door een hoogleraar die weet hoe de zaken ervoor staan, waarna vervolgens vakdidactici deze kunnen gaan vertalen naar de lespraktijk. Ter ondersteuning voegt de commissie dan nog een (voornamelijk engelstalige) literatuurlijst toe als ondersteuning aan het onderwijsveld.⁹

---

⁸ De uitgeverijen hebben echter gezegd dat ze drie jaar nodig hebben om het lesmateriaal in orde te krijgen.

⁹ T-188 Men vindt het zelfs nog nodig hieraan toe te voegen dat de literatuurlijst niet geschikt is voor leerlingen.

II Het nieuwe curriculum economie in Duitsland

De Duitse situatie

In Duitsland is er geen landelijk schoolsysteem zoals wij dat kennen, maar een federaal systeem: Elk 'Bundesland' (deelstaat) heeft een eigen minister van onderwijs en is de baas over zijn eigen scholen, examenvoorschriften en dergelijke.

In Duitsland wordt het VWO met de voor Nederlanders misleidende term Gymnasium aangeduid. Een kwart van alle middelbare scholieren komt hier terecht.

Erg lastig is het kwalificeren van de klassen. De Duitsers hebben de neiging om door te tellen vanaf het begin van de lagere school. Meestal gaat een Gymnasium dan door tot de 12^e klas. Om de zaak nog ingewikkelder te maken, kennen de Duitsers veelal nog een soort apart eindexamenjaar, al dan niet gecombineerd met een soort maatschappelijke of beroepsgeoriënteerde stage! De normale leeftijd van afstuderen ligt hierdoor een jaar hoger dan in Nederland. In Duitsland is 19 jaar normaal.

Het vernietigende PISA-onderzoek

De resultaten van het internationaal vergelijkende PISA-onderzoek van de OESO eind 2001 logen er niet om. Tijdens de test werden in 32 industrielanden 180.000 leerlingen van 15 jaar (waaronder 55.000 Duitse) getest op hun leesvaardigheid en hun kennis en inzicht op het gebied van natuurkunde en wiskunde. Het ging vooral om het kunnen toepassen van kennis, niet zozeer om "weetjes".¹⁰

Uit PISA volgde dat de Duitse scholen in veel gevallen ver onder de maat presteerden. Dit leidde tot een groot publiek debat. Vervolgens is er naast meer geld voor onderwijs, een enorme onderwijshervorming in gang gezet. Ook zijn stappen gezet voor meer samenwerking tussen de deelstaten. Ter verbetering van de informatievoorziening zijn alle deelstaten momenteel hun (nieuwe) onderwijsprogramma's op internet aan het zetten.

Een zoektocht op internet langs een viertal deelstaten, Bayern, Hessen, Baden-Württemberg en Nordrhein Westfalen, levert een aardig beeld op van de gevolgen van PISA. Overal is men met PISA aan de slag gegaan. Voor sommige vakken zijn de aanpassingen al klaar, andere zijn in voorbereiding.¹¹

Economie als eindexamenvak in Duitsland

In Duitsland is het gebruikelijk dat een leraar twee vakken doceert. Wat de economieleraren er dan vaak als vak nog naast doen is weliswaar niet sec te vinden, maar een ruwe inventarisatie van de 4 deelstaten geeft het opvallende beeld dat politiek een grote rol speelt bij het vak economie. Sterker nog: economie is als apart vak vaak alleen door de kenner van het gevarieerde Duitse onderwijssysteem te vinden.

Twee deelstaten boden via internet een voldoende gedetailleerd economie-programma aan om deze met de Nederlandse situatie te kunnen vergelijken: Hessen en Baden-Württemberg (BaWu).

---

¹⁰ In Teulings II (blz 189) is de uitslag van PISA 2003 te vinden. Nederland staat 3e, Duitsland 16e, de VS 24e.

¹¹ Duitsland heeft trouwens een grote mate van vrijheid in het onderwijssysteem. Het barst er bijvoorbeeld van de Vrije Scholen, die een eigen curriculum hebben. In hoeverre dergelijke scholen met de onderwijshervorming te maken hebben valt buiten het bestek van dit onderzoek.

Hessen en Baden-Württemberg

Hessen telt 6 miljoen inwoners. De belangrijkste stad is Frankfurt am Main, de zetel van de ECB. In Hessen zitten CDU en SPD altijd dicht op elkaar. Momenteel is het CDU aan de macht. BaWu telt 10.6 miljoen inwoners. De belangrijkste stad is Stuttgart. Het CDU is altijd de grootste partij en werkt momenteel samen met de FDP.

Naar bleek, waren er een aantal aardige verschillen in het curriculum van de deelstaten die het de moeite waard maakten beide in de vergelijking op te nemen.

Beide deelstaten hebben reeds hun Gymnasia ingekort tot een 8-jarig programma, waardoor leerlingen rond hun 18e hun examen kunnen hebben afgesloten. Deze verandering is afgelopen schooljaar 2005-2006 ingevoerd. Desalniettemin is het nog een hele toer om een helder beeld te krijgen van de exameneisen voor economie. De nu ingegane verandering geldt voor de onderbouw en hoe het uiteindelijke examen er over een paar jaar uitziet staat nog gedeeltelijk open. Tegelijkertijd heeft men het lopende programma van het 'oude' Gymnasium ook al aangepast.

Naar het zich laat aanzien hebben deze deelstaten hun uitgangspunten voor onderwijs stevig onder de loep genomen en zijn er vrij snel naar gaan handelen.

Beide deelstaten blijken echter al eind '99 met een kritische analyse van het onderwijssysteem te zijn begonnen. Vermoedelijk konden ze daardoor relatief snel op de PISA-uitkomsten reageren. De keuze voor deze twee deelstaten is dan ook vanuit dit standpunt zeer interessant voor een vergelijking met de Nederlandse situatie.

Beide deelstaten kiezen voor het leggen van meer eigen verantwoordelijkheid bij de scholen tot aan het ontwikkelen van verdiepende keuzemodulen aan toe, waardoor scholen zich beter kunnen profileren. Beide stellen daar de eis tegenover dat kwaliteit wel uniform gemeten moet kunnen worden. Scholen kunnen op dit gebied meer inspectie verwachten.¹²

Hieronder kijken we eerst naar de algemene uitgangspunten die men in deze deelstaten heeft geformuleerd voor de bovenbouw van het Gymnasium. Vervolgens komt de plaats van het vak economie aan de orde, waarna een korte schets wordt gegeven hoe het curriculum voor economie opgebouwd is. Op basis hiervan wordt een keuze gemaakt voor een specifiek onderdeel, dat nader toegelicht wordt.

Dan is er voldoende materiaal om een vergelijking met Teulings II te kunnen maken.

Hessen Onderwijshervorming Algemeen

Hessen heeft zich niets minder ten doel gesteld dan onderwijsdeelstaat nr 1 van Duitsland te willen zijn.¹³ Daartoe heeft men van de schoolgaande leeftijd af een totaalvisie op onderwijs ontworpen, met als credo: 'het kind staat centraal en niet de instituties'.

Uit het 'aanvalsplan' van de deelstaat laat zich kort het volgende afleiden:

- Competenties c.q. vaardigheden staan van jongsaf bovenaan. Opmerkelijk is dat men in het bijzonder belang wil hechten aan kunstzinnige en communicatieve vaardigheden. De weg waarlangs dit bereikt moet worden is die van het zelfstandig leren.

---

¹² Hessen spreekt zelfs van een TNO voor de schoolinspectie.

¹³ http://www.kultusministerium.hessen.de/irj/HKM_Internet?cid=c4270453872a8f1be2961d5736857d3f

- Betrokkenheid bij de samenleving; wat men op school leert dient dicht bij de samenleving te staan. Men verwacht hierdoor betrokken burgers op te leiden.
- Mondigheid; leerlingen die erop voorbereid te worden actieve participerende burgers te worden. Men spreekt uitdrukkelijk van de noodzaak dat democratie steeds weer opnieuw vormgegeven dient te worden.¹⁴

Baden-Württemberg Onderwijshervorming Algemeen

Deze deelstaat spreekt regelrecht van een nieuwe leercultuur en aansluitend een nieuwe schoolcultuur.

De nadruk wordt expliciet op zelfstandig leren gelegd en zo mogelijk nog nadrukkelijker op een brede opvatting van leren. Enerzijds bedoeld men daarmee leren als onderdeel van je hele leven, anderzijds dat leren meer is dan kennis.

Ter stimulans wordt bewust gekozen voor een breed scala aan keuzemogelijkheden om vakken uit te kunnen diepen.

Tegenover de nadruk op zelfstandigheid staat het streven naar brede algemene vaardigheden op het gebied van communicatie en samenwerken.¹⁵

Hessen Algemeen De hoofddoelstellingen van het vak economie

In Hessen bestaat het vak economie niet, maar is sprake van ‘politiek en economie’. De hoofddoelstelling van dit vak ligt bij het vormen tot mondige en betrokken burgers. Opmerkelijk is dat men hiertoe het aansluiten van het vakonderricht op de actualiteit als absoluut noodzakelijk ziet.¹⁶

Hessen Algemeen Curriculum Economie Gymnasium

Leerlingen in Hessen krijgen vanaf klas 7, onze brugklas, gedurende drie jaar al economie, zij het op een geïntegreerde wijze met politiek. Alle bekende economische onderwerpen komen daarbij aan de orde.

In de bovenbouw krijgen de leerlingen met een hoger abstractieniveau te maken en worden tegelijkertijd de onderwerpen meer uitgediept. Vanaf klas 11 ontstaan nieuwe keuzemogelijkheden, onderverdeeld in basismodules en ‘prestatie-modules’.

In het programma staat het als volgt (h1 betekent eerste halfjaar; men werkt met halfjaarperiodes)¹⁷:

Leerjaar	Themagebied	
10 h1	Sociale structuur en sociaal-economische veranderingen	Volgorde naar keuze
10 h2	Milieu en markteconomie	Idem
11 h1	Economie en economisch beleid	Idem
11 h2	Politieke Structuren en Processen	Idem

¹⁴ http://www.kultusministerium.hessen.de/irj/HKM_Internet?cid=d6edd99ab3c6c73e0d2dc2f0e02715b9

¹⁵ <http://www.km-bw.de/servlet/PB/-/iyee85dbge0qcbdm99n3n2dpl8eg2n/menu/1099153/index.html?ROOT=1075594>

¹⁶ http://www.kultusministerium.hessen.de/irj/HKM_Internet?uid=1e20e9fb-a45b-901b-e592-697ccf4e69f2

¹⁷ H eco blz 29

12 h1	Internationale Betrekkingen	Verplicht
12 h2	Globalisering , gevaren kansen, ontwikkelingsperspectieven	Idem

De deelstaat geeft echter voor het examen vier onderwerpgebieden aan: Economie, Maatschappij, Politiek en Internationale Politiek. Leerlingen moeten getoetst worden op drie van deze vier onderwerpen, die ieder zo'n 4 tot 5 specifieke thema's hebben. Ze worden dan naar eigen keuze uitputtend getoetst op minstens één thema per onderwerpgebied.¹⁸

Ieder van bovenstaande leerjaren kent een leerplan met per thema een aantal steekwoorden. Vanaf klas 11 zijn deze gespecificeerd naar basis- en prestatiemodules. Ruwweg onderscheid men 4 basismodules en 2 prestatiemodules. Daarnaast kan een school nog facultatief 1 of meer omschreven thema's behandelen, meestal geldt dan de verplichting dit als prestatiemodule op te nemen en niet de leerlingen het thema als basismodule aan te bieden.

Scholen hebben een grote mate van vrijheid in de keuze hoe ze op grond van dit steekwoordensysteem hun leerlingen onderricht bieden.

Voor iedere 'halfjaargang' zijn echter wel een aantal verplichte werkmethoden en aan te leren specifieke vaardigheden aangegeven. Scholen kunnen dan zelf kiezen in hoeverre en op welk moment deze in dat half jaar bijzondere aandacht krijgen. In jaar 12 staat bijvoorbeeld de eis dat leerlingen mondeling moeten kunnen argumenteren en debatteren. Hier en daar staat het doen van eigen empirisch onderzoek op de agenda.

Baden-Württemberg Algemeen De hoofddoelstellingen van het vak economie

In BaWu wordt economie niet los gezien, maar in het kader van een 'vakgroep' (Fachverband) met aardrijkskunde en maatschappijleer. Zeer interessant is dat men deze vakgroep als belangrijkste sectie ziet om te leren vakoverschrijdend te denken. Uiteindelijk geldt als hoofddoel om de leerlingen (maatschappelijk) probleemoplossend vermogen als vaardigheid bij te brengen.¹⁹

Uitdrukkelijk wordt in de nieuwe opzet voor economie gesteld dat het niet alleen mag gaan om abstracte kennis op de gebieden huishouden, markt, staat en buitenland, maar dat concrete verbindingen met de sociale markteconomie voorop staan. Economie als vak moet dynamisch, in perspectief met andere gebieden, functioneel en op basis van interesses vormgegeven worden.²⁰

Baden-Württemberg Algemeen Curriculum Economie Gymnasium

Het nieuwe systeem in BaWu is in de bovenbouw een slag anders dan Hessen. De opbouw in de onderbouw is ongeveer hetzelfde. In de brugklas volgt reeds de eerste kennismaking met economie met aandacht voor prijsvorming en het bestaan van verschillende markten, allemaal gerelateerd aan de directe ervaringswereld. In het derde jaar (daar klas 8)²¹ verdiepen leerlingen zich in een onderneming.

De echte vakkenkeuzes worden pas in klas 11 definitief, een jaar later dan in Nederland.

¹⁸ H eco blz 30

¹⁹ <http://www.gymnasium-bw.de/>

²⁰ <http://www.bildung-staerkt-menschen.de/unterstuetzung/schularten/Gym/faecher/W>

²¹ In BaWu bestaan een achtjarig en een negenjarig Gymnasium (nog) naast elkaar. Voor de eenvoud houd ik vast aan de eerste.

Desalniettemin is toch ook hier sprake van een drie jaar durende bovenbouw. Klas 10 noemt men de invoeringsfase, klas 11 en 12 de kwalificatiefase.

De invoeringsfase staat in het teken van de voorlichting over de te maken keuzes voor de kwalificatiefase. Het vak economie speelt hierin een ondersteunende rol door leerlingen in de vorm van praktikum te leren zich te oriënteren op een beroep en een bedrijf om naar te solliciteren. (zie bijlage 10 praktika)

Economie kenmerkt zich in dit 10e jaar door het kennismaken met de abstracte benadering zoals statistiek, conjunctuurtheorie en overheidsbeleid. Daarnaast staat de sociaal-economische geschiedenis vanaf 1950 alsmede een kennismaking met de gevolgen van globalisering op de agenda. (Let wel: dit is voor alle leerlingen nog verplicht.)

De kwalificatiefase bestaat uit 4 halfjaarperioden. Leerlingen hebben aan het eind van klas 10 voor ogen staan hoe dit eruit gaat zien. Toch zijn er in deze fase nog een paar belangrijke keuzes te maken. Men doet aan het einde examen in 5 vakken, maar er is daarnaast sprake van extra vakken die men ook allemaal met voldoende resultaat moet hebben afgesloten. Voor het eindexamen is het dan nog eens zaak een keuze te maken welke vakken men schriftelijk én mondeling laat afnemen.

BaWu heeft een tweeledig systeem voor de kwalificatiefase, met vier verplichte gebieden én vier profielkeuzes. Een profiel met economie als verplichte component bestaat niet.²² Economie valt in samenhang met maatschappijleer ('gemeinschaftskunde') wel binnen het verplichte gebied 'maatschappelijk-wetenschappelijk' (waar men dan ook b.v. religie & ethiek kan kiezen om aan de verplichting te voldoen).

Zoals hiervoor gezegd, is er sprake van 5 hoofdvakken. Hiermee worden vakken bedoeld die men 4 lesuur per week krijgt. Duits, wiskunde en een vreemde taal zijn voor iedereen verplicht, rest dan nog de keuze voor een profielvak (dus geen economie) én een keuzevak. Dit laatste kan dan economie zijn.

Bij de extra vakken gaat het om 6 vakken van 2 uur per week. Sport, 2 natuurwetenschappen, religie & ethiek (normen en waarden dus verplicht!), muziek of kunst en, uitgekiend verdeeld over de 4 halfjaarperioden, geschiedenis/maatschappijleer/aardrijkskunde in afwisselende combinaties. In de praktijk betekent dit twee keer een half jaar geschiedenis gecombineerd met maatschappijleer.²³

Scholen hebben dan nog mogelijkheden om in het eerste half jaar van de kwalificatiefase een speciale leerprestatie te creëren in de vorm van een seminar, waardoor sommige eisen vervallen.²⁴

Opmerkelijk is dat men naast het maken van tentamens ook andere aantoonbare leerprestaties moet leveren, zoals het schrijven van referaten, het doen van projecten of het houden van presentaties. De leerling heeft een behoorlijke mate van keuzevrijheid bij welke vakken hij in dit opzicht het zwaartepunt legt.²⁵

---

²² BaWu heeft echter één in economie gespecialiseerd Gymnasium. Zo zijn er nog enkele andere gespecialiseerde gymnasia. De bedoeling van de hele reorganisatie is echter dat alle gymnasia explicieter keuzes kunnen maken om zich te specialiseren c.q. te profileren.

²³ Heeft men een van deze vakken als keuzevak bij de hoofdvakken, dan hoeft men hier niet aan mee te doen.

²⁴ De extra leerprestatie valt duidelijk onder het streven om scholen instrumenten te geven zich te profileren. Daarnaast zijn er nog extra mogelijkheden voor het geven van onderricht in bijzondere vakken zoals filosofie en informatica, maar dat mag dan (meestal) weer niet meetellen in de eindbeoordeling.

²⁵ Men wordt in het 11e jaar ook beoordeeld op gedrag en werkhouding.

In het derde halfjaar staat de leerling dan voor een extra keuze welke twee vakken hij dubbel wil laten tellen voor het uiteindelijke puntentotaal.²⁶

Hoe ziet de kwalificatiefase er nu uit voor economie als keuzevak? Men heeft hiertoe een eenvoudig leerplan voor economie ontworpen.²⁷ Per halfjaar wordt economie vanuit een bepaalde ‘sector’ behandeld:

1. economisch handelen in de sector huishouden
2. economisch handelen in de sector ondernemen
3. economisch handelen in de sector staat
4. economisch handelen in de sector buitenland

De leerling kan er dan voor kiezen de gemaakte economiententamens in de eerste drie sectoren (ic de halfjaarblokken) dubbel te laten tellen. Bovendien kan hij er voor kiezen of hij naast het tentamen in de laatste periode ook een mondeling tentamen voor economie wil doen. Het resultaat van periode 4 telt dan driedubbel.

*Het VWO-onderwijsprogramma van Baden-Württemberg in een notedop.
In Baden-Württemberg houden ze ook wel van competenties*

²⁶ BaWu algemeen blz 16

²⁷ BaWu eco blz 7-8

III Globalisering: Hessen, Baden-Württemberg en Teulings II

Nu wij van twee Duitse deelstaten en Teulings II een algemeen beeld hebben van het curriculum, is het zaak een keuze te maken voor een specifiek onderdeel van het examen economie om een vergelijking tot een concreter niveau uit te diepen.

Dat dit niet eenvoudig is, moge duidelijk zijn. Na enig nadenken leek het mij aardig om globalisering als uitgangspunt te nemen. Dat is toch bij uitstek een modern thema, dat het economie-onderwijs in de voegen doen kraken. Men kan simpelweg niet meer economie onderrichten met de nationale staat als uitgangspunt. Globalisering brengt bovendien veranderingen met zich mee, waarvan de aard en de uitkomst nog geheel niet vaststaan. Het is derhalve zaak leerlingen handvatten te bieden om met de nog komende veranderingen om te gaan.

Kernbegrippen bij globalisering zijn handelsliberalisatie en de rol van organisaties als IMF, WTO en multinationals. Nauw hiermee verbonden zijn de vraagstukken van het verschil in economische ontwikkeling tussen regio's. Ontwikkelingslanden en de opkomst van China zijn daarbij relevante thema's.

De EU sluit bij het onderwerp globalisering aan. Het vraagstuk van arbeidsmigratie door de uitbreiding van de EU dringt zich hier al in de praktijk aan de belevingswereld van leerlingen op.

Ik heb besloten drie steekwoorden te kiezen, met daarbij telkens als extra aandachtspunt een daaraan gerelateerd specifiek onderwerp:

- I arbeidsmigratie EU (nieuwe lidstaten)
- II handelsliberalisatie(WTO/China)
- III ontwikkelingslanden(IMF)

De onderliggende economische basisconcepten, zoals Ricardo of de ins en outs van arbeidsmarkten, heb ik bewust niet als steekwoord gekozen.

Zo zitten alledrie de curriculum's niet in elkaar en bovendien hebben de Duitsers een structureel andere insteek dan Teulings II, hetgeen een vergelijking op basis van basisconcepten omslachtig zou maken. Bovendien zijn de gekozen steekwoorden mijns inziens als een culminatie van het vak economie te beschouwen. Een leerling moet eenvoudigweg beschikken over een stevige hoeveelheid economische basiskennis om deze materie te kunnen hanteren.

Hessen Globalisering in het curriculum economie

Zoals beschreven, bestaat economie in Hessen niet als apart vak, maar als politiek en economie. Men heeft echter keuzemogelijkheden door een veelvoud aan prestatimodules. Juist deze bieden de mogelijkheid om zich extra in economie te verdiepen. Hieronder wordt daarom aangegeven wat prestatimodules (PM) zijn, zo niet, dan maakt de stof deel uit van een basismodule. De halfjaarperioden geef ik met H1 of H2 aan. Een apart punt zijn extra aangegeven keuzemogelijkheden voor scholen om een module uit te breiden.²⁸

I Arbeidsmigratie EU (nieuwe lidstaten)

Migratie staat in algemene zin in het lesprogramma en wel in het laatste half jaar. De nadruk ligt op politieke oorzaken en culturele aspecten als tolerantie en vrijheid. De gevolgen van de uitbreiding van de EU wordt in 11-H1 algemeen besproken, met veel aandacht voor de economische integratie. De financiële aspecten en de economische gevolgen van de uitbreiding worden dan als PM aangeboden.

II Handelsliberalisatie (WTO, China)

12-H1 staat in het teken van internationale betrekkingen zonder economie. Een school kan wel ervoor kiezen om dan internationale arbeidsdeling als onderwerp aan te bieden. 12-H2 staat geheel in het teken van globalisering met bijzondere aandacht voor economische onderwerpen als handelspolitiek (WTO) , en internationale goederen- en kapitaalstromen. De school kan kiezen om de verhouding tussen politiek en economie hier op te nemen, in het bijzonder conflicterende doelstellingen tussen ondernemingen en overheden. Geen woord over China.

III Ontwikkelingslanden (IMF)

12-H2 biedt veel aandacht voor ontwikkelingslanden en de rol van IMF en NGO's. Economische thema's zijn schuldenproblematiek en globale armoedebestrijding. Een strikt economische PM is er niet, al besteedt de PM voor milieubeleid wel aandacht aan handel in emissierechten tussen Noord- en Zuid.

---

²⁸ Alle beschrijvingen bij de steekwoorden zijn te vinden in H eco blz 34-43

BaWu Globalisering in het curriculum economie

Zoals beschreven, maakt economie in BaWu deel uit van een vakverband met aardrijkskunde en maatschappijleer. In het uitgespecificeerde leerplan valt op dat vooral maatschappijleer tot en met de 10^e klas als een soort tandem met het vak economie functioneert. Daarna zijn de keuzes gemaakt en wordt economie in de kwalificatiefase van het leerplan geheel zelfstandig behandeld. Zoals gezegd, valt deze fase uiteen in 4 halfjaarperioden, waarbij economie telkens in het licht van een bepaalde sector wordt behandeld.²⁹

I Arbeidsmigratie EU (nieuwe lidstaten)

Alle leerlingen krijgen in klas 10 een introductie over de economische samenhangen van de EU. Een verplichte opdracht is een actueel economisch probleem in samenhang met de EU te analyseren. Bij maatschappijleer wordt de uitbreiding van de EU verder besproken.

De EU komt terloops aan de orde bij de keuzes waarvoor ondernemingen zich geplaatst zien in 11-H2. In 12 H1 moet de leerling zich verdiepen in economische politiek van Duitsland in samenhang met de EU.

In 12 H-2 is de helft van het programma ingeruimd voor de EU. Arbeidsmigratie staat niet expliciet genoemd, nieuwe lidstaten ook niet. In plaats daarvan heet het bijvoorbeeld dat de leerlingen “ *de stand van zaken van de Europese integratie in het spanningsveld van regionalisering, globalisering, vrijhandel en protectionisme moeten kunnen toelichten.* ”

II Handelsliberalisatie (WTO, China)

De helft van het 12-H2 staat in het licht van dit onderwerp. De WTO wordt als apart punt genoemd. Opmerkelijk is dat de leerlingen “ *samenhangen kunnen creëren tussen het verzekeren van de levensstandaard van de Bondsrepubliek Duitsland en het concurrentievermogen van Duitse producten op de wereldmarkt.* ”

China wordt niet genoemd.

III Ontwikkelingslanden (IMF)

Logischerwijs komt dit onderwerp ook aan de orde in 12-H2, maar zijdelings: leerlingen moeten een aantal globale probleemvelden kunnen beschrijven en oplossingen aandragen. De schuldenproblematiek staat hier verplicht bij. Het IMF wordt expliciet genoemd.

---

²⁹ Alle beschrijvingen bij de steekwoorden zijn te vinden in BaWu eco blz 6-8 Voor de eenvoud houd ik voorts de halfjaarcode bij Hessen aan.

Teulings II Globalisering in het curriculum economie

Teulings II kent geen indeling naar VWO 4,5 en 6. Hier moeten we op zoek binnen de acht concepten.

I Arbeidsmigratie EU (nieuwe lidstaten)

Bij concept 3, markt, wordt de mogelijke toetreding van Turkije als een goed voorbeeld genoemd om enerzijds consumenten- en producenten-surplus toe te lichten aan de hand van het keuze-onderwerp pro- en contra globalisering.

Bij concept 5, samenwerken en onderhandelen, is 'Europese integratie' als verplicht begrip te vinden, met als keuze-onderwerp economische samenwerkingsverbanden tussen (groepen van landen).

Bij concept 7, welvaart en groei, biedt het keuze onderwerp 'regionale ontwikkeling' in principe mogelijkheden.

Noch nieuwe lidstaten, noch migratie worden expliciet in de concepttabellen genoemd.

II Handelsliberalisatie (WTO, China)

Concept 3 heeft 'handelsliberalisatie' als verplichte context waarmee met name op het probleem van winnaars en verliezers van ruil gewezen wordt. (Zie zojuist vb Turkije) Handelsliberalisatie staat naast 'arbeidsmarkt' en 'innovatie' als verplichte contexten. Allerhande begrippen zoals Pareto-optimum, concurrentiebeleid en het dilemma doelmatigheid versus herverdeling kunnen hiermee toegelicht worden.

Concept 3 en 5 bieden beiden 'pro- en contra van globalisering' als keuze-onderwerp Concept 7 noemt expliciet China als keuze onderwerp.

III Ontwikkelingslanden (IMF)

Concept 4, ruilen over de tijd, kent als keuze onderwerp 'de schuldenproblematiek van arme landen'.

Concept 7 heeft 'convergentie en divergentie' in de wereld als verplicht te behandelen begrip, als keuze onderwerp 'ontwikkelingstheorieën voor onderontwikkelde landen'.

Het IMF staat nergens expliciet vermeld. Als keuze onderwerp biedt 'historische studies naar instituties' in theorie een mogelijkheid.

IV Overeenkomsten en verschillen

Overeenkomsten

De Duitse deelstaten en Teulings II hebben een aantal zaken met elkaar gemeen.

Vereiste vaardigheden staan nauwkeurig omschreven. In het verlengde hiervan is het de bedoeling dat leerlingen niet alleen tentamens maken, maar juist door middel van extra opdrachten gestimuleerd en beloond worden hun vaardigheden te ontwikkelen.

Economie voor de bovenbouw wordt ook inhoudelijk door alledrie breder opgevat als voorheen, al zijn de keuzes die gemaakt worden verschillend.

Scholen worden vrijer gelaten in de keuze hoe ze het curriculum vormgeven, terwijl tegelijkertijd een soort verplichte matrix wordt aangeboden, die kwaliteitscontrole, op het gebied van inhoud 'en vaardigheden, door de overheid mogelijk maakt.

Versillen algemeen

De deelstaten hebben beiden een totaalprogramma economie ontworpen, waarbij de leerlingen al vanaf de brugklas kennismaken met het vak. Jaar voor jaar staat het programma omschreven. Bovendien valt dit programma samen met een totale onderwijshervorming. Opmerkelijk is dat het vak eigenlijk niet afzonderlijk bestaat, maar in beide deelstaten in samenhang met andere vakken is ontworpen (in Hessen heet het politiek en economie, in BaWu is er jarenlang een verplichte samenwerking met maatschappijleer en, in mindere mate, aardrijkskunde).

Bij Teulings II is er eerder sprake van een totaalconcept dan een totaalprogramma. Er is geen plan van jaar tot jaar. De onderbouw speelt al helemaal geen rol. Nu was dat ook niet de opdracht van Teulings, mede omdat economie in Nederland tot nu toe pas in de laatste klas van de onderbouw op de agenda staat.

Over samenwerking met andere vakken wordt met geen woord gerept. Het vak economie staat op zichzelf.

De keuzevrijheid van de scholen kent ook verschillen. Teulings II geeft een groot aantal verplichte begrippen, enkele verplichte contexten en een flink aantal keuze-onderwerpen, maar omschrijft deze verder nauwelijks. Net als de keuze voor de jaarplanning vertrouwd men erop dat het onderwijsveld dit zelf verder uitwerkt. Hetzelfde geldt voor de vaardigheden; de keuze voor didactische werkvormen wordt met nadruk aan de scholen overgelaten.

Hessen lijkt in dit opzicht nog het meest op Teulings.

In BaWu ligt vakinhoudelijk de meeste ruimte. Men bewandelt hier de weg van het omschrijven van verplichte onderwerpen met wat gerelateerde begrippen en verwacht van het veld dat ze hiermee wel aan de slag kunnen. BaWu heeft daarentegen een enorm uitgebreid omschreven schoolsysteem voor het hele Gymnasium met daarin veel verplichte werkvormen. Vakdidactisch is men daar dus dwingender.

In de deelstaten hebben leerlingen zelf de mogelijkheid om te kiezen zich verder in het vak te verdiepen. In Hessen kiest men dan voor extra prestatie-modules, in BaWu is een vergelijkbare mogelijkheid, maar gaat men nog verder door de leerlingen in staat te stellen economie een extra zware plaats in de examenbeoordeling te geven.

Bij Teulings II is dit niet het geval. De deelvakken zijn afgeschaft en wie economie kiest, kan weliswaar accenten leggen bij experimenten en praktische opdrachten, maar individuele verdieping in de zin van extra studielast is niet mogelijk.

Omgekeerd, voor leerlingen die geen interesse hebben in economie, geldt dat in de deelstaten deze het vak echter tot en met klas 10 ondergaan, terwijl men in Nederland er binnenkort met 5 leerdoelen in principe vanaf kan zijn.³⁰

De deelstaten hebben ook voor een ondersteuningsopzet bij de invoering via internet gekozen. Naast veel zakelijke informatie zijn er tal van voorbeelden hoe docenten het nieuwe curriculum kunnen vormgeven daar te vinden.

Teulings rept niet over internet, maar ondersteunt een lobby voor bijscholingsfondsen voor leraren.³¹

Het is misschien niet helemaal als een verschil te kwalificeren, maar de wijze waarop de Duitsers aan de slag zijn gegaan mag toch wel hier vermeld worden. Vanaf de eerste inventarisatie in 1999, vervolgens het rumoer van PISA in 2001, en dan in 2006 met een nieuw Gymnasium curriculum beginnen, getuigt toch van enig gevoel van urgentie. Naar mijn indruk ligt dat in Nederland toch anders. Teulings II heeft al een geschiedenis van 4 jaar voor één vak voor de bovenbouw en de datum van invoering is nog steeds onzeker.

Verschillen inhoudelijk aan de hand van globalisering

De inventarisatie op basis van de drie steekwoorden rond globalisering maakt in de eerste plaats het verschil in benadering bij het opzetten van het curriculum zichtbaar. De Duitsers creëren het curriculum op basis van economische onderwerpen en relateren daar de theoretische kennis aan. Teulings II vangt aan bij abstracte economische concepten en vertaald dan naar de praktijk toe. De Duitsers werken inductief, Teulings II deductief.

Nauw hiermee verbonden is dat de Duitsers veel explicieter omschrijven dat de leerlingen economische onderwerpen in een maatschappelijke context moeten kunnen plaatsen. Neem bijvoorbeeld de wijze waarop ze in Hessen migratie uitgebreid behandelen. In BaWu gaan ze eigenlijk nog verder: leerlingen moeten laten zien wat ze ermee zouden doen. Ze worden geacht oplossingen aan te kunnen dragen voor problemen van globalisering, mee te kunnen denken over de concurrentiepositie van de Duitse economie.³²

Natuurlijk wordt het beeld enigszins vertekend door het feit dat de Duitsers economie niet als op zichzelf staand vak beschouwen, maar het verschil in aandacht met Teulings II ten aanzien van de EU springt bij de vergelijking het meest in het oog. Dit kun je natuurlijk verwachten als beide deelstaten het curriculum economie laten culminereren in het onderwerp globalisering. Je zou zeggen dat het Duitse programma internationaler is.

---

³⁰ Bovendien is wiskunde in de deelstaten ‘dankzij’ PISA tot en met het eindexamen verplicht; er is geen ontsnappen aan. (Misschien nog de Vrije School o.i.d ?)

³¹ T-188

³² In dit verband is het aardig erop te wijzen dat de deelstaten uitdrukkelijk plaats hebben ingeruimd voor een traject van beroepsoriëntatie binnen het curriculum economie. Daarmee komt hun meer praktisch georiënteerde insteek van het nieuwe programma op een wel heel concrete manier naar voren.

Hier valt tegen in te brengen dat Teulings II door de keuze voor de wetenschap als uitgangspunt universeler is. Men vertrouwt erop dat wie de economische begrippen gedegen leert kennen, deze dan in alle relevante gevallen terug kan vinden.

Een opmerking ten aanzien van het begrip actualiteit is hier op zijn plaats. Hessen heeft actualiteit immers als hoofddoelstelling voor het economieprogramma opgenomen. BaWu noemt dat anders: het moet in het vak economie om concrete verbindingen met de samenleving gaan. Onmiskenbaar lijken de deelstaten door hun grote aandacht voor globalisering meer aandacht te besteden aan de actuele ontwikkelingen.

Teulings II gebruikt actueel in een ander opzicht: de nieuwste wetenschappelijke ontwikkelingen moeten uitgangspunt zijn voor het nieuwe curriculum. En dat is te zien: bij de Duitse programma's is het onderwerp 'convergentie en divergentie in de wereld' niet te vinden.

Een kritisch lezer zou op basis van de hierboven genoemde inhoudelijke verschillen terecht erop kunnen wijzen dat er in Teulings II heel wat meer begrippen te vinden zijn op basis waarvan men globalisering zou kunnen behandelen. In dit opzicht zou men dan mijn vergelijkende test op steekwoorden enigszins misleidend mogen noemen.

Wat ook te betogen valt, is dat Teulings II zakelijker is in de behandeling van onderwerpen. Aardig is bijvoorbeeld dat de Duitsers nu net niet expliciet China noemen als onderwerp, terwijl dat in hoge mate actueel is en enorme veranderingen in de wereldeconomie teweeg kan brengen. Teulings II geeft ook niet voor niets Turkije als voorbeeld bij de EU (al staat dat dan onder kop consumenten- en producentensurplus) Geen woord over Polen of Turken bij de deelstaten. Je zou de Duitse economieprogramma's derhalve wat politiek-correcter kunnen noemen. Dit lijkt bij Hessen wel het meest het geval te zijn door bijvoorbeeld migratie samen met tolerantie en vrijheid te doceren. Maar ook BaWu behandelt migratie dan maar meteen heel breed.

V Samenvatting

De opzet van dit onderzoek was Teulings' VWO-advies te vergelijken met de Duitse situatie. Tot mijn verrassing bleek ik op een complete hervormingsoperatie van het gehele 'Gymnasium', het Duitse equivalent van ons VWO, te stuiten. Gezien het federale systeem van Duitsland moest vervolgens gekozen worden voor het niveau van de deelstaat. Ik koos er twee om toch enigszins een algemene vergelijking met de Duitse situatie als uitgangspunt te handhaven: Hessen en Baden-Württemberg. Het is een boeiende exercitie geworden.

Algemene overeenkomsten bij de vernieuwing liggen op het vlak van meer aandacht voor vaardigheden, het streven naar een verbreding van het vak economie, meer vrijheid voor de scholen door het bieden van een soort matrix die tegelijkertijd ook specifieke kwaliteitscontrole mogelijk maakt.

Hoewel er onmiskenbaar verschillen tussen de beide deelstaten zijn aan te wijzen, hebben ze toch een gemeenschappelijke benadering. De verschillen tussen de Duitsers en Teulings II zijn enorm.

De deelstaten hebben al vanaf de brugklas economie op het programma staan. Deze lijn wordt tot en met het eerste jaar van de bovenbouw voortgezet en is voor alle leerlingen verplicht. In Nederland speelt de onderbouw een beperktere rol en het was ook niet de opdracht van Teulings II om hierover te adviseren. De commissie heeft echter geen opbouw in het programma aangebracht.

Economie staat in de deelstaten niet op zichzelf als vak. In Hessen heet het vak politiek en economie, in BaWu vormt het tot en met VWO-4 een tandem met maatschappijleer en is ook daarna nog nagedacht over samenhang met andere vakken zoals geschiedenis en aardrijkskunde.

In Nederland staat economie wel op zichzelf en Teulings II laat dat zo.

De Duitse leerlingen hebben de mogelijkheid om voor extra verdieping van het vak te kiezen. Deze verdieping is substantieel; het gaat niet om een werkstuk meer, maar om een breed scala aan verdiepingsonderwerpen. Scholen kunnen zich op hun beurt door het aanbieden en ontwikkelen van speciale verdiepingsmogelijkheden extra profileren. Teulings II schaft de deelvakken af en biedt geen extra verdiepingsmogelijkheden.

De specifieke inhoud van het curriculum voor de bovenbouw kenmerkt zich bij de Duitsers in de eerste plaats door het streven om het economie-onderwijs in een actueel-maatschappelijke c.q. concrete context vorm te geven. Dit gaat zelfs zover dat het vak als taak het ondersteunen bij de beroepskeuze toebedeeld heeft gekregen. Teulings II kiest uitdrukkelijk voor de wetenschap als uitgangspunt en daalt vandaar als het ware af naar economie in de maatschappelijke praktijk. De deelstaten stellen niet alleen meer specifieke eisen aan de vaardigheden van leerlingen in het algemeen, maar vragen aan de leerlingen om hun economische kennis actief te toetsen aan de maatschappij. Teulings II laat de keuze in dit opzicht vooral aan de scholen en spreekt zelf over spelsimulatie en het uitvoeren van experimenten als vernieuwing.

Aan de hand van enkele economische steekwoorden rond globalisering; migratie binnen de EU, handelsliberalisatie en ontwikkelingslanden, heb ik de Duitse programma's nader met Teulings II vergeleken. De Duitsers hebben globalisering hoog op de agenda staan, ze laten

het curriculum daarin culminereren. Teulings II biedt de gekozen steekwoorden vaak als context en keuze-onderwerpen, om de doodeenvoudige reden dat de commissie economische kernbegrippen centraal stelt.

De Duitsers appeleren meer aan het maatschappelijk probleemoplossend vermogen van de leerlingen. Teulings II legt meer nadruk op door het universele economische karakter van het programma en het daaraan gekoppelde analytisch probleemoplossend vermogen.

VI Conclusies en aanbevelingen

De Duitsers hebben een gigantische onderwijshervorming in gang gezet. Hoe dit in de praktijk uitpakt moet de komende tijd uitwijzen. De vraag is gerechtvaardigd of de bovenbouwprogramma's niet overladen zijn en daarmee ook het economieprogramma. Voor Teulings geldt deze vraag echter eveneens; de studielasturen zijn met bijna 10% teruggebracht terwijl een indrukwekkende hoeveelheid aan economische begrippen in die drie jaar behandeld moet worden.

Zeker is dat alle Duitse leerlingen aan het eind een grotere economische basiskennis hebben dan hun Nederlandse leeftijdgenoten. Voor degenen die economie dan kiezen als eindexamenvak bestaat de mogelijkheid om zich verder te verdiepen en daarmee ook verder te komen dan hun Nederlandse tegenhangers.³³

Een belangrijke kanttekening is hier op zijn plaats: de Duitsers kennen management en organisatie (M&O) niet als keuzevak. M&O wordt door Teulings echter niet onder de loep genomen. De Nederlandse leerlingen die economie combineren met M&O zullen toch over een aanzienlijke economische bagage beschikken, die qua studiebelasting zeker kan wedijveren met de Duitse leerlingen die voor de verdiepingsmogelijkheden kiezen.

Alle Duitse leerlingen zullen economie meer in een maatschappelijke context zien dan de Nederlandse. De wetenschappelijke bagage van de Nederlandse jeugd zal daarentegen hoger zijn en ze zullen vermoedelijk een wat zakelijker kijk op economie hebben.

Of dit laatste ook het geval is als het om het kunnen toepassen in de samenleving van de Teulingsconcepten gaat, is zeer de vraag. Van de Duitse leerlingen economie wordt dit expliciet verwacht, zeker voor hen die gebruik maken van de verdiepingsmogelijkheden. Economie in een maatschappelijke context kunnen toepassen is eenvoudigweg geen doel bij Teulings II, maar wordt meer gezien als een soort verworven vaardigheid die uit het curriculum voortvloeit.

Toch moet ook hier een kanttekening gemaakt worden. De Duitsers hebben economie weliswaar expliciet ingebed in een maatschappelijke context, maar Nederlandse leerlingen die aardrijkskunde kiezen, krijgen in dat vak vanuit een geheel ander perspectief te maken met economische onderwerpen zoals de (welvaarts)verschillen tussen regio's. Kiest men ook nog maatschappijleer, dan begint het verschil in het curriculum tussen Duitsland en Teulings in dit opzicht enigszins te vervagen.

Hoe nu leerlingen in Nederland in de praktijk hun profielkeuzes samenstellen is iets waar Teulings zich echter geheel en al niet mee bezig heeft gehouden. Feit blijft dat men zich focust op algemene economie en in tegenstelling tot de Duitsers niet de samenleving als uitgangspunt neemt.

Teulings II laat weliswaar de scholen vrij in de keuze van werkvormen en enkele keuzeonderwerpen, maar houdt daarbij onvoldoende rekening met de mogelijkheid tot samenwerking met vakken als aardrijkskunde en maatschappijleer. Bovenal biedt het geschetste curriculum te weinig garantie voor een tegenwicht tegen al die wetenschappelijke begrippen die verplicht behandeld moeten worden.

---

³³ Natuurlijk beschikken de Duitse leerlingen die de minimale variant kiezen van economie als eindexamenvak over een minder bagage dan de toekomstige Teulings II- leerlingen, maar dat vind ik zelf minder zwaar wegen gezien het Duitse totaalprogramma vanaf de onderbouw.

Mijns inziens neemt Teulings II door het kiezen van de wetenschap als uitgangspunt een te hoog risico.

Het gaat allemaal om de uiteindelijk concrete toepassing door de scholen, maar als Teulings II ingevoerd gaat worden zoals het sec opgeschreven staat, dreigt het vak economie het verband met de werkelijkheid te verliezen. Dan creëren we jonge technocraten.

Mijn voornaamste aanbeveling is dan ook naar de Duitsers te kijken en zeker een aantal van hun economische thema's als basis in het programma op te nemen. Vervolgens kunnen we kijken naar de sterke punten waarin Teulings II hen op wetenschappelijk gebied dan voor is en deze daarin integreren.

Langs deze weg zou het belangrijkste probleem snel opgelost kunnen zijn. Natuurlijk zullen een aantal begrippen en contexten bij Teulings II sneuvelen. Wie dat erg vindt, zal dan naar de Duitse verdiepingsmogelijkheden kunnen kijken. Dit raakt echter aan de organisatie van de gehele bovenbouw van het Nederlandse VWO en zal onherroepelijk tot jarenlang gepolder aanleiding geven.

Een praktische verbetering die hiermee in verband staat zou het kunnen introduceren van een zesde vaardigheid kunnen zijn: 'het kunnen toetsen van economische kennis in een actuele maatschappelijke context'. Dit sluit eenvoudig aan op de andere vijf basisvaardigheden. Het kan dan vervolgens zijn beslag krijgen in de wijze waarop de vaardigheden 'strategisch inzicht' en 'experimenteren' vorm gegeven zullen worden.

Deze zesde vaardigheid valt zo te beschouwen als een soort veiligheidsklep tegen een al te technocratisch karakter van ons economie-onderwijs in de toekomst.

Het is dan wel raadzaam om extra opdrachten een grotere plaats in te laten nemen in het nieuwe curriculum. Teulings II ruimt nu plaats in voor extra opdrachten bij een derde van het schoolexamen, maar het zou toch het overwegen waard zijn als de normering van het centraal examen hier ook rekening mee houdt.

Literatuur (alle documenten zijn via internet direct in te zien)

Baden Württemberg, Leitfaden Abitur 2006, Ministerium für Kultus, Jugend und Sport

Baden Württemberg, Bildungsstandards für Wirtschaft im Rahmen des Fächerverbundes Geographie, Wirtschaft, Gemeinschaftskunde, Gymnasium Klassen 6,8, 10, Kursstufe

Baden Württemberg, Bildungsstandards für Wirtschaft, Berufs- und Studienorientierung , Gymnasium Klasse 10

Hessen, Politik und Wirtschaft, Gymnasialer Bildungsgangsstufen 7G bis 12 G, Hessisches Kultusministerium, 2005

The Wealth of Education, Advies van de commissie herziening programma economie voor de tweede fase, Ministerie onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, 2005

Internetverwijzingen (voor afzonderlijke internetpagina's zie de betreffende voetnoten)

www.kultusministerium.hessen.de

www.km-bw.de

www.gymnasium-bw.de

www.tweedefase-loket.nl